

Пазяк Михайло, Пазяк Надія

ПОЕТИКА НАРОДНИХ ДУМ, ЇЇ ДЖЕРЕЛА І ТРАДИЦІЇ
(на матеріалі варіантів “Думи про втечу
трьох братів з Азова, з турецької неволі”)

Думи є одним із найдорогоцінніших скарбів українського народного генія. Вони так глибоко, як, може, жоден з інших ліро-епічних жанрів, виражають живу душу українця, вводячи його вже з перших хвиль свого звучання у духовний світ його предків, витворений багато століть тому. Дума як високохудожній, надзвичайно емоційний витвір людської душі, здатна зачепити найтонші струни серця і розуму слухача, свідомі і підсвідомі пласти його духовної істоти, примушуючи його перевтілюватись у несвідомого співучасника дії, яка розгортається у думі. Саме ця чудодійна сила дум, витворена могутнім поєднанням їх музичного оформлення та словесного змісту, примушує глибше заглянути у джерела поетики цих народнопоетичних перлин, у їх витoki та історичну долю.

Саме питання про походження та історичний шлях народних дум є одним із найскладніших у сучасній фольклористиці: через страшні нещастя, які пререживав наш народ (війни, мори, вигнання з рідних країв), які виморили і вигубили значну його частину, було навіки втрачено той шар дум, що витворився у XIV—XV століттях, та ті думи XVI століття, що ми їх знаємо лише із старопольських згадок (“Дума про братів Струсів” та ін.). Водночас і XII—XIII століття, представлене “Словом о полку Ігоревім” (якщо вважати його слідом за В. Антоновичем та М. Драгомановим, а пізніше — М. Грушевським) протодумою давніх часів (“думою XII віку”) чи поєднанням уривків з різних дум та речитативною частиною “Легенди про Михайлика та Золоті Ворота” — тим, що дійшло до нашого часу, не дає змоги глибше оцінити речитативні твори своєї епохи. Слід згадати, що переважна частина носіїв дум (співців дружинної поезії) найімовірніше була вигублена при нападах орд Батия, Менлі-Гірея, Тамерлана разом з величезними масами тогочасного українського люду.

Лише побіжний погляд на словесну оболонку народних дум відразу дає змогу помітити, що цей незвичайний за своєю структурою жанр поєднує у собі всі особливості витвору історичних часів (із незвичайною правдивістю зображення, реалістичними психологічними деталями) і глибоке доісторичне підґрунтя (зв'язок героїв дум із світом мертвих, із природними стихіями), де вчуваються відгомони анімізму, словесної магії. Глибинне підґрунтя ховається за зовнішнім перебігом подій, але при тім незримо присутнє у кожній частинці зразка. Це примушує шукати жанр доісторичних часів, що міг бути попередником дум, і дозволяє його віднаходити у голосіннях. “Думи репрезентують тільки вищу стадію (ступінь) речитативного стилю, розвиненого вже давніше в голосіннях, із яких думи перейняли й деякі мотиви та поетичні образи, — писав Ф. Колесса. — З голосіннями споріднює думи й характер імпровізації”³ Вони мають і спільну психологічну канву, коли після змісту, сповненого драматизму, виконавець мимоволі повертається до реальності, до ствердження незнищенності людського життя і бажає “головам слухаючим” “многії літа” (такий перехід чуємо на поминках, коли люди бажають “царство небесне душецці померлій, а живущим хай Бог дає здоров'я”). “Голосіння мають свобідну речитативну форму, — пише Ф. Колесса. — Нерівномірні вірші зв'язуються найчастіше дієслівною римою [...]. У сполуці з риторичною римою виступає часто й відтінювання думки близькими щодо свого значіння словами (тавтологія) та повторювання одного або кількох слів із початком чи з кінцем вірша

Про спільність “Слова... із думами писав ще М. Максимович, вказуючи, що в них “поетична однорідність характерів” що “Слово о полку Ігоревім” є початком тої епопеї, котра потім звучала і звучить ще в думах бандуристів... ”²

(епанафора й епіфора), нарешті й паралелізм поетичних образів” Все те характерне і для дум. Про це ж свідчить і Ст. Сарницький, згадуючи “елегії” (себто налгробні пісні), звані думами, виконувани “плачливим голосом” коли виконавці хитаються в такт виконуваному, виражаючи почуття, відбиті в думах.

Однак легко помітити, що не будь-яке голосіння могло лягти в основу історичної думи (не торкаємося тут дум побутових, що мають свої особливості): за свідченнями польських істориків, були це спеціальні елегії, що співалися (рецитувалися) у пам’ять славних героїв, загиблих на війні. Таким чином, пильніший погляд мусить пов’язати історичні протодуми зі специфічним середовищем давніх часів, що було пов’язане з війною, а отже, з тим прошарком духовних явищ, що за М. Грушевським отримав назву “дружинної поезії” Від тих давніх “дружинних дум” у яких козаччина витіснила вже незрозумілі вояцькі деталі, залишилася подекуди давня лексика (у Остапа Вересая — “олци” “меч” (“шабля, меч — усе одно”), давні, уже затемнені сюжетні ходи, а головне — дух вояцької героїки. Крім того, уже в давнину, як слушно зауважував Ф. Колесса, суспільне значення дум найтіснішим чином було пов’язане з поминанням суспільством (спочатку, можливо, окремим родом) своїх членів, загиблих на війнах. Врешті воно асоціативно пересунулося на поминання самих війн, адже людина може оплакувати не лише смерть, а й тяжкий стан, подібний в її уяві до смерті (невольники на каторзі). Імпровізовані речитативи відливалися у більш-менш сталу форму, і так творилися думи. Ф. Колесса приймає як незаперечну істину те, що в XVII столітті думи вже переживали час свого пізнього розквіту, “повного вироблення речитативної форми й епічного стилю, а це вказує на довгий час її існування й попереднього розвитку”⁵. Їхніми попередниками були численні дружинні та невольницькі плачі⁶, що їх існування несвідомо фіксує ще Київський літопис (пор.: “І так промовляли вони, плачучи: “Уже не зможемо ми, господине, поїхати з тобою на іншу землю [...]. Уже бо сонце наше зайшло нам і в обиді всі ми zostалися...”⁶).

Ф. Колесса ділить думи на твори старшої і молодшої верстви, відповідно до їхньої тематики і внутрішнього настрою: “Коли всі старші думи рисують сумні й страшні картини, а їх основним мотивом є неволя, смерть, сум і туга, то в пізніших думах проглядає самопевність і бадьорий настрій побідника”, однак той поділ настрою, властиво, стосується самої події, оскільки немає жодної з дум, що не закінчувалася б піднесено-величним звертанням до слухачів (славослів’ям), незважаючи на її внутрішній зміст. Співець-творець думи завжди зберігає наприкінці величну гідність, і трагізм переплітається з урочистою поважністю.

Розглянемо глибше окремі особливості поезики народних дум на варіантах одного з найгеніальніших витворів українського народу — “Думи про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі”

Кожен із класичних дослідників українських народних дум (у XIX ст. — від М. Максимовича до Ф. Колесси, у XX ст. — від Дм. Ревуцького до М. Рильського), залишав свої спостереження, присвячені

Як слушно зауважував Б. П. Кирдан, співвідношення у кожній думі тужливого струменю, внесеного голосіннями, та героїчного струменю, що походив ще з прадавньої дружинної поезії, а потім зазнав впливу героїчної поезії козаччини, “відбір” художніх “засобів та прийомів, а також особливості стилю” залежали насамперед від ситуації, зображеної у думі, від її змісту. Деякі думи “не мають майже нічого спільного з голосіннями, зате у них багато спільного з історичними піснями героїчного змісту” інші ж, насамперед невольницькі плачі, “подібніші до голосінь, ніж до інших жанрів: невольники наче плачуть, розказуючи про свою лиху долю”⁴

“М. Максимович протягає уявну нитку ще і до дружинних пісень-славослів’їв, також, на його думку, відбитих у літописах. Такою була пісня на честь меча, “що її склали, звичайно, самі поляни при першому визволенні своєму від хозар, у часи Оскольдові, потім вона здобула і той приспів чи приказку християнську, з якою знаходимо її у Нестора. Такими приспівками і в наш час завершали бандуристи старі думи про подвиги козацькі”

“Думі про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі” Детальніше історію її вивчення описала К. Грушевська в “Українських народних думах”, закінчуючи розділ студіями Ф. Колесси.

Дума була складена (за спостереженнями М. Андрієвського, одного з найвидатніших дослідників твору) кимось із козаків-невольників у часовому проміжку між 1475 та 1696 роками, коли Азов був під владою Туреччини (найімовірніше у XVI столітті) * Можливо, саме таким козацьким шляхом, бачачи і знаючи кожен шматочок степу, добирався творець думи з Азова на Січ. Він мусив добре знати життя невольників у Туреччині (у Азові) та всі особливості втечі звідти, не кажучи вже про те, що з надлюдською ширістю і трагізмом описати втечу невольників могла тільки людина, що зазнала такого сама. Відтоді дума широко розійшлася по всій Україні, утворивши на наш час понад 50 варіантів (найвідомішими з них є записи М. Цертелєва 1814 року від невідомого кобзаря на Миргородщині, Пл. Лукашевича у 1830-х роках від Івана Стрічки на Прилуччині, П. Куліша 1844 чи 1845 року від Архипа Никоненка з Оржиччини, Є. Судовщикова 1850 чи 1851 року від Федора Крячківського з Яготина, Ст. Носа 1857 року від Петра Колибаби з Богодучівщини, П. Чубинського та О. Русова від Остапа Вересая з Калюжинців Прилуцького повіту (на початку 70-х років XIX століття), П. Мартиновича 1876 року від Івана Кравченка-Крюковського у Лохвиці та ін.). Причина такої великої популярності думи була закладена у самому її змісті, що переростав рамки родинної трагедії і ставав символом трагедії національної, трагедії всього українського народу ** а також у високохудожньому змалюванні подій і особливо характерів героїв. Велика кількість варіантів з'явилася через сам трагізм колізії і, відповідно, різне трактування сюжету кожним із співців-бандуристів відповідно до своїх мистецьких нахилів і під впливом побажань слухачів. На думку М. Андрієвського, первісний варіант думи кінчався смертю брата-піхотинця і голосінням зозулі над ним. Але через цікавість слухачів мусило з'явитися продовження — різне у різних редакціях. У XIX столітті, як зазначала К. Грушевська, всі закінчення думи уклалися у три різні струмені: найславніший (позначений у К. Грушевської індексом II) — “старші брати, що покинули найменшого піхотинця, зовсім не добуваються додому та гинуть немов від Божого суду: орда доганяє їх і вбиває серед того ж степу, де недавно помер їх покинений наймолодший брат”, децю молодший (у К. Грушевської виділений як I (— “дума кінчиться поворотом старшого і середульшого брата додому, пробою старшого брата брехнею закрити свою вину за найменшого та карою старшому братові, якого батьки проганяють, а доля тяжко

* В думі нашій, — писав М. Андрієвський, — степ між Азовським морем та рікою Самарою постає зовсім ще безлюдною пустелею, по котрій лиш час від часу бродять татарські орди та ватаги кримців і ногайців. А що нам відомо, що з кінця XVI-го віку вже починають з'являтися на ріці Самарі запорозькі паланки, себто укріплені заселені місця з їхніми околицями, то з того і видно, що дума наша у своєму початковому вигляді не могла вже скластися пізніше цього часу, тобто пізніше від кінця XVI-го століття. Із тих роздумів видно, що дума могла скластися спочатку лише у проміжку часу на протязі століття, від кінця XV-го до кінця XVI-го віку” Крім того, залишилися відомості про “ногайців” “азовську орду” згаданих у думі. Це була орда малих ногаїв, яка “кочувала по східному боці Азовського моря” У 1598—1604 роках Казнів улус малих ногаїв “держався біля Азова і залежним був від гурків та кримців”⁸

** Це відчуття поважності конфлікту у думі, який з родинної трагедії переростав у трагедію всього народу, вчувалося не лише самими кобзарями та толшніми слухачами, але й їхніми пізнішими нащадками, аж до сьогодні. Трагедія думи несвідомо накладалася в уяві слухачів на кожну нову життєву трагедію, породжену жадібністю, страхом чи легковажністю, коли пристрасть до збагачення (у думі — “лучше ж нам на дві часті батьківщину паювати” (К. Гр., 121)) та страх (“буде за нами турецька, бусурменська, а тяжка неволя вганяти” — К. Гр. 127) притлумлювали братерське чуття. Досить згадати, як у поемі Ліни Костенко “Дума про братів неазовських” трагедія думи накладалася на ту хвилину, коли після бою під Кумейками було видано на страту Павла Бута (Павлюка) та Василя Томиленка (Томашка). І таких трагедій в історії України за час після виникнення думи було багато.

побивас” та наймолодший (III) — “старші вертають додому і милостиною ніби затирають свою вину перед братом-піхотинцем” (К. Гр., 92). Між усіма трьома струменями лежать різні часові проміжки і, мабуть, різні історично-психологічні епохи, відмінність між якими вражає: “коли в групі другій, — зазначає К. Грушевська, — ми маємо взірць ригористичної моралі, що вимагає жорстокої, майже сліпої кари за переступ, а в групі першій відчуваємо більш толерантного мораліста, що згортає всю вину на найстаршого брата, як більш немилосердного, і карає тільки його, і то не на смерть, а тільки позбавляє пайки в спалчині, — то в групі третій маємо виразне бажання співака вигородити обох старших, і закінчити думу майже ідилічно [...]. Прокльон турецькій землі, полюбний до тих, які ми маємо в невольничих думках, немов звертає всю вину за смерть найменшого на неї, що вона розлучила “товариша з товаришем на путь-дорозі”, як оновідає варіант Крячківського. Варіанти сеї групи охоплюють тільки чверть століття [...], їх невелике число і пізність в порівнянні з першими двома редакціями дозволяє твердити, що редакція III з’явилася пізно і не розповсюдилася” (К. Гр., 93).

В “Українських народних думках” К. Грушевської “Дума про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі” справедливо віднесена (разом з “Думою про трьох братів самарських”, з “Думою про смерть козака на долині Кодимі” та “Плачем зозулі”) до циклу дум про степ, оскільки самі стени є ще одним, непомітним, але відчутним співгером цих творів. Для думи є характерним поєднання історичної дії (втечі невольників з Азова, з турецької неволі) з глибоким одухотвореним внутрішнім світом таємничих навколишніх сил, запозиченим із голосінь. З одного боку, М. Андрієвський за особливостями думи визначив найменші дрібниці на дорозі героїв (брати тікали навесні, бо у думі “здається про великі сині тумани, хмари і дощі, що нависли над Азовом, про холодну піч на річці Самарі, про буйні вітри, про появу сизої ластівки, вренгті, здається про сире коріння старої трави (нежер), не раз про чорні пожарища, що залишали степові пожежі”⁹). Тікали прадавнім козацьким шляхом через стени біля Азова, тернові байраки край берегів Міуса, Кальміуса, Кринки, Вовчих Вол, через Муравський степ і Муравський шлях аж до Самари. З іншого боку, за тими деталями чуємо невольному одухотвореність степів, їх співзвучність з дією в думі — невольники мипають азовські стени — старші брати не хочуть узяти меншого межі коні, пожежа йому палить ноги, біле каміння збиває, терня коле, пісок засипає очі; брат пішки доходить до байраків над річками, бачить зрубане гілля — “тернове віття, верхи у руки бере-хапає, до серця козацького прикладає”; брат-піхотинець доходить до степів і роздоріж, хапає в руки обірвану китайку, тулить до серця і голосить за братами, думаючи, що вони загинули, — “тільки поле леліє, на йому трава зелена зеленіє” (К. Гр., 114); іде муравським степом — “став найменший брат піший піхотинець Муравськими шляхами прохожати, став буйний вітер повівати, став бідного козака, пішого піхотинця, з білих ніг валяти, то найменший брат до Господа Милосердного словами промовляє: “Отимто, — каже, — Господи Милосердний, у чистому степу одно безхліб’я, а друге безвідця, а третє безздоров’я...”; нарешті “піща-піщаниця” добирається до Савур-могили, знаходить сліди від коней (“тільки своїх братів рідних трошки слички забачас”) і помирає — сонце меркне, знаходить чорна хмара, віє “із Дніпра тихий вітер” набігають вовки, налітають орли, зозуля голосить над тілом. Як бачимо, “всевиляще око” степів чітко пильнує за тим, що відбувається в думі, але співзвучно, луною відбиває лише рухи одного з героїв — брата-піхотинця, постать якого наймиліша слухачам, найяскравіше вирізняється на сюжетному кону, мимоволі зливаючись з душею співця і слухачів. Зрозуміло, що, крім поетичного паралелізму, у думі чується прадавня віра нашого народу у землю — живу істоту і болісний вітгук земних стихій на людські трагедії.

Не можна не помітити співзвучності "Думи про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі" з іншими думами різних часів як у історичних побутових подробицях (пор. особливості кінного перевозу недужих у "Слові о полку Ігоревім": "Святополк повелі яти отця своґо между уторськими іноходци" та у думі: "мене, меньшого брата, меж коні возьміте" (К. Гр., 103), так і у співзвучності внутрішнього одухотвореного світу (світу мертвих у голосіннях з його птахами та звірами-медіумами). У "Слові о полку Ігоревім": "Сонце йому тьмою путь заступаше", у думі: "Стало лі сонце намеркати" (К. Гр., 124); у "Слові...": "Вовки грозу ворожать по яругах, орли клекотом на кості звірі зовуть", у думі: "Тоді вовці-сірохманці находжали И орли-чорнокрильці налітали, В головках сідали" (К. Гр., 106); у "Слові...": "На Дунаї Ярославнин глас ся слишит, зегзицею, незнаєма, рано кичет: "Полечю, — рече, — зегзицею по Дунаєві" ¹⁰, у думі: "Зозуля прилітала, у головах сідала, Жалобненько кувала: "Голово, голово козацька молодецька! Исправди еси не допила, не доїла, І хорошенько не доходила" (К. Гр., 120).

Як і інші думи, "Дума про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі" має свій власний час і простір. Час відповідно до дії то скорочується, то видовжується (ретардації), має свої логічні наголоси, пов'язані з часовою магією ("Ой у сьватую неліленьку рано-пораненько" — К. Гр., 115), "Ой у неділю не дрібні дощі накрапали" (К. Гр., 102). Простір думи також має свої магічні вершини, з-поміж яких першість посідає Савур-могила.

Як і інші подробиці в думі, Савур-могила існувала насправді. Маємо про неї відомості у М. Андрієвського: "Савур-могила, що про неї згадують в нашій думі, теж не вигадана. Вона височить під тим же іменем і тепер в міуському окрузі Донської області між Міусом та Криркою, де витікає річка Коминчуваха, ліва притока річки Саустянівки, що впадає ліворуч в Крирку. Це окремий природний горб або ж, точніше, гора конічної форми, один із верхів донецького кряжу. Досягає вона 50-ти футів. За народною оповідкою, Савур-могила висока тому, що "на могилі стоїть ще могила" Кобзар Остап Вересай казав про Савур-могилу: "Говорять ті, що ходять в Ростов або Марнопіль (Маріуполь), що за два дні або за три її видать, поки дійдеш до неї..." ⁹ Там нібито настає смерть молодшого брата (насправді ж, як визначив М. Андрієвський, вона мала статися набагато далі, край Муравського шляху, недалеко вже від річки Самари). Такими ж наголошеними у думі є і сам "город Азов" (символ неволі), і "мурав-степи", і "шлях Муравський", і річка Крирка, і річка Самарка (звана за свідченнями Дм. Яворницького козаками "святою"), криниця Салпанка та ін.

Із стилістичних засобів, властивих ще голосінням, думи перейняли і тавтології, і специфічні порівняння зі зменшувально-пестливим значенням ("три брати рідненькі, як голубоньки сивенькі" (К. Гр., 118), і взагалі зменшувально-пестливу лексику ("ніжки козацькі-молдецькі" (К. Гр., 118), "у головоньках сідали" (К. Гр., 108), "доріженьку укажіте" (К. Гр., 104). Окремого розгляду заслуговують і епітети дум, що в них відбилася душа кожного зі співців-бандуристів, прямуючи до все яскравішого змалювання (пор.: "Гей, то не сиві тумани й уставали" (К. Гр., 127), "Не сині тумани уставали" (К. Гр., 102), "То не сильні тумани вставали" (К. Гр., 115)).

Савур-могила має у думі особливі гасмичні аспекти. Досить згадати, що вона є живою і з нею розмовляє брат-піхотинець, чи то благаючи, щоб вона прихистила його, чи то просячи, аби вона прийняла його душу: "Ах ти, Савур-магила, да будж-же ти мині на чужий старані атець-мати радіма" (К. Гр., 131), "Савур, Савур, Савур-могила, будь же мині при нещасній годині як отець і мати родниї" (К. Гр., 132). На Савур-могілі "пішаниця" помирає, молячись Богу і посилаючи "тьрьома зозулями" (К. Гр. 123) поклін додому. Після його смерті прилітають три орли, що рвуть тіло, але Савур-могила не попускає того робити — "Вітер повіває, Комиш похліяє, Тіло його козацьке молодецьке прикриває, Дзвіру-птиці на поталу не попускає" (К. Гр., 123).

Окрасою дум є їх характерні зачини і кінцівки (славослів'я). У "Думі про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі": "Так слава їх козацька молодецька не помре, не поляже. Междо панами, Междо козаками, Междо всіма православними християнами Отнині й до віка і до кінця віка!" (К. Гр., 118), "Тільки слава не умре, не поляже... Буде слава славна Помеж друзями козаками і дородними головами" (К. Гр., 100) (пор. з "Думою про Самійла Кішку": "Слава не умре, не поляже! Буде слава славна Помеж козаками, Помеж друзями, Помеж рицарями, Помеж добрими молодцями!" (К. Гр., 49) та з "Словом о полку Ігоревім": "Слава князю а дружині. Амінь"). Відчутні зв'язки "Думи про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі" з невольницькими плачами (у "Плачі невольників": "Гей, визволь нас, визволь нас, Господи, Усіх бідних невольників, Із тяжкої турецької неволі! На тихі води, На ясні зорі*, У край веселий, Проміждо народ хрещений. В городи християнські, До отця, до пеньки, До родини сердечної І на многії літа Й до кінця віка!" (К. Гр., 8), у "Думі про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі": "Ой земле, земле турецькая, Віро бісурманська, Розлуко християнська! Розлучила брата із сестрою і мужа з жоною, Товариша із товаришем! Бідному невольнику нікогда спокою немає" (К. Гр., III). Поетичні засоби дум надають зображуваному в них якоїсь виняткової тужливої сили. Особливо гостро відчувається тут за рідною землею, страх нового полону, неволі, страшнішою за саму смерть.

На славослів'ях дум легко можна прочитати ті історичні зміни, що зайшли в Україні за час їхнього існування: побажання "многих літ" у думах "старшої верстви" (за Ф. Колесою) — "Даруй, Боже, милости ваній і всьому Війську Запорозькому На многая літа" (у "Плачі невольників" — К. Гр., 9), "Утверди, Боже, люду царського, народу християнського, Війська Запорозького, Донського з сією Черню Дніпровою Низовою На многії літа До кінця віка" (К. Гр., 49 — у "Думі про Самійла Кішку") із згадками про Військо Запорозьке поступово міняються на побажання "люду царському, народу християнському" Ці ж зміни можемо спостерегти і на варіантах "Думи про втечу трьох братів із Азова, з турецької неволі", де згадки про козаків (у найстарших варіантах) поступаються побажаннями "многих літ" "люду царському", а потім і зовсім зникають, спростивши всю складну формулу славослів'я до одного останнього речення: "І погибли на веки веков. Амінь" "І сотвори на вічну пам'ять"¹¹

Народні думи є безсмертним творінням, Біблією українського народу. Розкриття художніх особливостей дум відкриває незглибимі таємниці народної душі у всій її величі і святості.

Висловлюємо щиру влячність бандуристові Миколі Буднику за виконання "Думи про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі" на вечорі епічних виконавців, що відбувся під час конференції.

Київ

*Цей вистражаний невольницькою душею образний вислів ("На тихі води, На ясні зорі") із "Плачу невольників" пронизав усю народну творчість пізнішого часу і став узагальненим символом рідного краю, України для тих, кого закинуло на чужину

¹ Цит за: Грушевська К. Українські народні думи. — Т 1 — К. — Х., 1927 — С. ІХХХІХ.

Далі у тексті посилання на цю працю позначаються: К. Гр. і вказується сторінка.

² Максимович М. Собрание сочинений. — Т III. — К., 1880. — С. 659

³ Колеса Ф. Українська усна словесність. — Едмонтон, 1983. — С. 80.

⁴ Украинские народные думы. Сост. Б. П. Кирдан. — Москва, 1972. — С. 47

⁵ Колеса Ф. Фольклористичні праці. — К., 1970 — С. 77

⁶ Літопис руський. — К., 1989 — С. 325.

⁷ Максимович М. Собрание сочинений — С. 482.

⁸ Козацька дума о трех азовских братьяхъ въ пересказе М. А. Андріевскаго. — Одесса, 1884. — С. 10—11

⁹ Там же. — С. 18.

¹⁰ "Слово о полку Ігоревім" та його поетичні переклади та переспіви. — К., 1967 — С. 96. — 131.

¹¹ Украинские народные думы... — С. 218, 223.